İŞÇİNİN SESİ

İşçinin onuru sermayeyi yenecektir!

ÇEK-AL

Türk-İş'te birleş!
1 Mayıs'ta devleş!
Yıl:13, Sayı: 324, 11 Mart 1987

Burjuvazinin Kürt sorununa değişen yaklaşımı

Süleyman Sakalı

Giriş

Türkiye burjuvazisi için Türkiye Kürdistanı her dönemde ekonomik ve siyasal açıdan büyük önem taşımıştır. Bugün de öyledir.

Öte yandan, burjuvazinin Kürdistan'daki sömürgeci politikası, doğal olarak, Türkiye'de kapitalizmin gelişme aşamalarına bağlı biçimde değişiklikler göstermiştir.

Örneğin, 1950'lere kadar süren dönem, Türkiye Kürdistanı için tam bir yağma ve talan dönemiydi. Sermaye birikimini sağlamak için yola çıkan Türk burjuvazisinin gözü başka şey görmüyordu. Çıplak şiddet, zorbalık ve "katliamdan başka birşey olmamaları nedeniyle savaş bile sayılmayan" bir dizi *sömürge savaşı* bu döneme damgasını vurdu. 1960'lara kadar uzanan bu dönemin son on-onbeş yılında Türkiye Kürdistanı'da yavaş bir kapitalist gelişme vardı, ama dönemi bir bütün olarak belirleyen yukarıda sözünü ettiğimiz ekonomi dışı zor oldu. Askersel-stratejik, siyasal amaçla yapılan sınırlı bazı yatırımlar dışında kayda değer yatırım söz konusu değildi.

1960'lar sonrasında Türkiye'de gelişen tekelci kapitalizm, bunun giderek finans-kapitale yükselmesi ve özellikle 1970'ler sonrasında devlet tekelci kapitalizminin egemen oluşu Türkiye Kürdistanı açısından da yeni bir dönemin önkoşullarını yarattı.

1980 faşist darbesi öncesindeki 15 yıllık dönemde, Türkiye Kürdistanı'nda hızlı bir kapitalist gelişme sürdü. Bu temelde de yeni, geçmiş döne..in "isyan" hareketlerinden farklı nitelikte bir ulusal hareket yükseldi.

Bu dönemde Türkiye'de devlet tekelci kapitalizmi gelişti. Süper kâr peşinde koşan bir mekanizma oluştu. Dışa açılma, emperyalistleşme isteği acilleşti ve bunun gerçekleşemediği oranda da ülke içindeki sömürü yoğunlaştı.

Bu "içeride yoğunlaşma"nın ne tür gelişmelere yol açabileceğini hep birlikte yaşayarak gördük. 1980 faşist darbesi sömürünün ülke içinde yoğunlaştırılması karşısında yükselen halkın savaşımını bastırma gereksiniminin, vazgeçilmez bir zorunluluk durumuna ulaştığı bir noktada geldi. Birçok şey yaptı ama emperyalistleşmede önemli bir adım atamadı.

Türkiye'nin emperyalistleşme isteği devlet tekelci kapitalizminin gelişmesine paralel olarak ve son yıllarda giderek artan bir şekilde şiddetleniyor.

Emperyalistleşmeye çalışan Türkiye için bu yolun nasıl ve neden bir çıkmaz yol olduğu ve bu durumda izlenmek istenen dış politika üstünde burjuvazi arasında yürüyen tartışma *İşçinin Sesi*'nde birçok kez dile getirildi. Son aylarda Musul-Kerkük konusunda ortaya çıkan tartışmalar, konunun burjuvazi açısından ne kadar acillik kazanmış olduğuna örnektir.

Emperyalistleşme isteğiyle kıvranan Türkiye burjuvazisi bu yolda ilerlemesinin, dışa açılmasının karşısına çıkan engellere çarptıkça ne olacak? Söz konusu gereksinim yok edilemeyeceğine göre, proletarya bu açmazı devrimle kaldırıp atıncaya kadar, biriken basınç kendine elbette başka "çıkış yolları" arayacak.

İşte, Türkiye burjuvazisinin, iç sömürge Kürdistan'a ve Kürt sorununa yanaşımında son dönemde ortaya çıkan değişimlerin ardında, dışa yeterince açılamayan burjuvazinin gözünü Kürdistan'a çevirmiş olması yatıyor.

Şimdi bu gelişmeye biraz daha yakından bakalım.

TABLO 1
TÜRKİYE TOPLAMI

	Ekilen tarla	Traktör sayısı	Traktör pulluğu	Traktör kültivatörü	Tahıl mibzeri	Biçerdöğer	Harman mak.	Su pompası
	(Bin hektar)		Toplam[1]		(Trak. çevrilen)	Toplam[2]		Toplam[3]
1950	14 542	17 450						
1951	15 272	24 000						
1955	20 998	40 282						
1960	23 264	42 136						
1961	23 076	42 505	43 990	5 208	8 734	5 846	3.803	36 873
1964	23 843	51 781	55 200	6 500	9 800	6 790	3 580	62 600
1969	24 672	96 407	119 300	21 900	24 700	8 300	11 400	94 400
1974	24 660	200 466	205 587	90 760	32 873	11 392*	37 256	169 376**
1979	24 995	402 777	476 934	128 964	79 115	12 994	86 666	272 015
1983	23 018	513 516	585 611	199 389	99 824	13 761	115 522	335 470
1984	23 874	556 781	595 498	210 176	110 560	13 931	118 955	342 017

1. Kulaklı+Döner kulaklı+Diskli
2. Kendi yürür+Traktörle çekilen
3. Santrifüj+Motopomp+Derin kuyu
* Çekili Biçerdöğer sayısı 1975 rakamı.
** Derinkuyu pompa sayısı 1975 rakamı.

TABLO 2
TÜRKİYE KÜRDİSTANI*

	Ekilen tarla	Traktör sayısı	Traktör pulluğu	Traktör kültivatörü	Tahıl mibzeri	Biçerdöğer	Harman mak.	Su pompası
	(Bin hektar)		Toplam[1]		(Trak. çekilen)	Toplam[2]		Toplam[3]
1964	2 861 -	2 185 -				570 -		
1969	2 886 2 725	9 297 8 432	10 030 9 378	4 560 4 595	2 152 2 041	836 896	2 006 1 700	3 388 3 437
1979	3 345 3 189	40 928 35 004	41 839 38 788	19 739 21 105	7 295 7 248	994 1 026	17 394 13 164	19 131 18 143
1983	3 679 3 482	50 055 42 856	52 086 46 842	28 838 29 512	9 261 9 453	917 998	11 847 9 864	23 528 22.126
1984	3 848 3 616	55 145 49 239	55 779 50 133	30 302 31 603	10 486 10 306	927 952	16 259 14 135	23 854 23 316

1 Kulaklı+Döner kulaklı+Diskli
2 Kendi yürür+Traktörle çekilen
3 Santrifüj+Motopomp+Derin kuyu
* Yıllar için verilen sayıların ilki Maraş hariç 18 il, ikincisi G.Antep ve Kars hariç 17 il toplamıdır.

Kapitalist gelişme

Önce bir not: Türkiye'de yayınlanan istatistiklerin güvenilirlik ve tutarlılık açısından sorunlar taşıdığını biliyoruz. Gerek Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) gerekse Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından yayınlanan istatistiklerde aynı sorun vardır. Zaman zaman iki kuruluşun sayılarının birbirini tutmaması da söz konusu oluyor. İkide bir yapılan yöntem değişiklikleri de uzun dönemli zaman serileri elde etmeyi yer yer olanaksız kılıyor. Ne var ki, bunları gözönünde tutarak eğilimleri yine de saptayabiliyoruz.

1960 öncesinin, Türkiye Kürdistanı'na yatırımlar açısından askersel-stratejik ve siyasal amaçla yapılan en gereklilerinin dışında kayda değer bir yatırımın söz konusu olmadığı bir dönem olduğunu belirtmiştik.

1960 sonrasında ise, fiili durumda hemen bir değişme söz konusu olmasa bile, hiç olmazsa yanaşımda belirli bir değişimin başladığını görüyoruz. Bu dönem aynı zamanda Türkiye Kürdistanı'nda kapitalist gelişmenin hız kazandığı ve buna parelel olarak ulusal hareketin de giderek güç topladığı bir dönemdir.

Yatırımlar konusunda bizi ilgilendiren asıl soru ise, yanaşımda ortaya çıkan değişimin gerçek yaşama, Kürdistan'da yapılan yatırımların artması şeklinde yansıyıp yansımadığı ve eğer yansımışsa bunun ne zaman söz konusu olduğudur. Ancak, bu sorunun cevabını araştırmaya geçmeden önce, Türkiye Kürdistanı için 1960 sonrasında hızlandığını söylediğimiz kapitalist gelişme üstüne, bazı verilere dayanarak kısa bir gözlem yapalım.

Tarımda kapitalist gelişmenin önemli göstergesi olan traktör sayılarına ve buna ek olarak bazı tarımsal araç ve gereçlerindeki artışa, Türkiye ve Türkiye Kürdistanı* için karşılaştırmalı olarak bakacağız.

Tablo 1 ve Tablo 2, seçilmiş yıllar için, yine seçilmiş bazı tarım makina, araç ve gereçlerinin sayılarını veriyor. Karşılaştırmaya başlamadan önce bir noktayı hemen belirtelim. Tablolarda yer alan mibzer, biçerdöver ve harman makinası sayıları, Türkiye Kürdistanı aleyhine bir önyargı taşıyor. Bu makinalar, tahıl ağırlıklı tarım bölgelerinde kullanılan makina olduğundan, sayılarının Türkiye'nin, Kürdistan dışındaki bölgelerinde daha fazla olması, gelişmişlik farkı olmasa bile, doğaldır. Ama yine de belli bir eğilimi yansıttıkları için tablolara almakta yarar gördük.

Traktör

1964-1979 yılları arasında Türkiye Kürdistanı'nda kullanılan traktör sayılarına bakacak olursak şöyle bir manzara görüyoruz: (Tablo 2)

1964 yılında 18 ilde toplam traktör sayısı 2185'tir. Bu sayı 1969'da 9297'yi, 1979'da ise 40928'i bulmuştur. 1964-1979 arasındaki 15 yıllık dönemde traktör sayısındaki artış %1533 gibi çok yüksek bir rakama ulaşmıştır.

Traktörle işlenebilir toprağı toplam ekilebilir tarla alanıyla karşılaştırırsak bu artışın önemi daha iyi açığa çıkar. Bu oranların 1964'de %6, 1969'da %24, 1979'da da %92 olduğu görülüyor. (Tablo 3)

Türkiye'de tarımda kapitalizmin hızlı gelişme dönemi 1970'ler değil, 1950-1960 dönemidir. Bu nedenle doğru bir karşılaştırma için bu döneme bakmak gerekir. Aynı oranlar Türkiye için 1950'de %9, 1955'de %14 ve 1960'da %14'tür. 1969'a gelince oran %29'a çıkıyor. Yani %322'lik bir artış söz konusu. (Tablo 3) Artışın ne kadar hızlı olduğu ortadadır.

*Türkiye Kürdistanı'nın hangi illeri kapsamına aldığı konusunda farklı görüşler ileri sürülebilir. Burada bu konuda tartışmaya girmek gerekmiyor çünkü bizi ilgilendiren sonuçlar açısından bir değişiklik getirmiyor. Ancak sayıları yine de iki ayrı toplam olarak veriyoruz. Birincisi, Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gaziantep, Hakkari, Kars, Malatya, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa, Van. Yani, Kahramanmaraş hariç 18 ilin toplamı. İkincisi ise Kahramanmaraş katılması fakat Kars ve Gaziantep'in çıkarılmasıyla oluşan 17 ilin toplamı. Kürdistan[1] ve Kürdistan[2] diye verilen sayılar bu toplamları gösteriyor.

TABLO 3
TRAKTÖRLE İŞLENEBİLİR TOPRAĞIN EKİLEBİLİR TARLA ALANINA ORANI (yüzde olarak)*

	1950	1955	1960
Türkiye	9	14	14

	1964	1969	1979	1983	1984
Türkiye	16	29	121	167	175
Kürdistan[1]	6	24	92	102	107
Kürdistan[2]		23	82	92	102

$$* \frac{\text{(Traktör sayısı)x(75 hektar)}}{\text{(Ekilen tarla alanı hektar olarak)}} \text{x100=75 hektara yüzde olarak}$$

1 Maraş hariç 18 il.
2 G.Antep ve Kars hariç 17 il.

TABLO 4
SEÇİLMİŞ BAZI GİRDİLERİN EKİLEN TARLA ALANINA ORANLARI (yüzde olarak)*

	Pulluk[1]		Kültivatör		Mibzer (tahıl)		Biçerdöğer[2]		Harman mak.		Su pompası[3]	
	Türkiye	Kürdistan	T	K	T	K	T	K	T	K	T	K
1961	19		2,3		3,8		2,5		1,6		16	
1964	24		2,7		4,1		2,8	2,0 -	1,5		26	
1969	48	35 34	8,9	16 17	10	7,5 7,5	3,4	2.9 3,3	4,6	7,0 6,2	38	12 13
1979	191	125 122	52	59 66	32	22 23	5,2	2,9 12	35	52 41	109	57 57
1983	254	142 135	87	78 85	43	25 27	5,9	2,5 2,9	50	32 28	146	64 64
1984	249	145 139	91	79 87	48	27 29	5,8	2,4 2,6	50	42 39	143	64

1 Toplam traktörle çekilen: Kulaklı+Döner kulaklı+Diskli
2 Kendi yürür+Traktörle çekilen
3 Santrifüj+Motopomp+Derin kuyu pompası

$$* \frac{\text{(Alet ya da makina sayısı)}}{\text{(Ekilen tarla alanı hektar olarak)}} \text{x100x100=Yüz hektara yüzde olarak}$$

Not: Kürdistan için verilen rakamların ilki Maraş hariç 18 il, ikincisi G.Antep ve Kars hariç 17 il toplamı içindir.

TABLO 5
PULLUK ORANLARI (yüzde olarak)

	1961	1964	1969
Türkiye	19	24	48

	1969	1979	1983	1984
Kürdistan[1]	35	125	142	145
Kürdistan[2]	34	122	135	139

TABLO 6
KÜLTİVATÖR ORANLARI (yüzde olarak)

	1961	1964	1969
Türkiye	2,3	2,7	8,9

	1969	1979	1983	1984
Kürdistan[1]	16	59	78	79
Kürdistan[2]	17	66	85	87

TABLO 7
MİBZER ORANLARI (TAHIL) (yüzde olarak)

	1961	1964	1969
Türkiye	3,8	4,1	10

	1969	1979	1983	1984
Kürdistan[1]	7,5	22	25	27
Kürdistan[2]	7,5	23	27	29

TABLO 8
BİÇERDÖĞER ORANLARI (yüzde olarak)

	1961	1964	1969
Türkiye	2,5	2,8	3,4

	1969	1979	1983	1984
Kürdistan[1]	2,9	2,9	2,5	2,4
Kürdistan[2]	3,3	3,2	2,9	2,6

TABLO 9
HARMAN MAKİNASI ORANLARI (yüzde olarak)

	1961	1964	1969
Türkiye	1,6	1,5	4,6

	1969	1979	1983	1984
Kürdistan[1]	7,0	52	32	42
Kürdistan[2]	6,2	41	28	39

TABLO 10
SU POMPASI ORANLARI (yüzde olarak)

	1961	1964	1969
Türkiye	16	26	38

	1969	1979	1983	1984
Kürdistan[1]	12	57	64	62
Kürdistan[2]	13	57	64	64

Pulluk, kültivatör vb.

Benzer rakamlar pulluk vb. araç ve gereçlerde de söz konusudur. Örneğin toplam traktörle çekilen pulluk oranları Türkiye için 1961'de %19, 1964'de %24, 1969'da ise %48'dir. Bu oranlar Kürdistan için 1969'da %35, 1979'da ise %125'dir. (Tablo 4 ve 5)

Pulluk sayılarını traktör sayılarıyla karşılaştıracak olursak, traktörün tarımda mı yoksa ulaşımda mı kullanıldığı üstüne herhangi bir tartışmaya gerek olmadığını da görüyoruz.

Aynı karşılaştırmaları, kültivatör, tahıl mibzeri, biçerdöver, harman makinası ve su pompaları için yaptığımızda sonuçlar yine aynı yönde oluyor. (Bak Tablo 6, 7, 8, 9, 10)

Bu karşılaştırmalara daha birçokları eklenebilir.

Yatırımlar konusuna dönmeden önce, Türkiye kapitalizminde 1960'larla birlikte tekelciliğin ağır bastığını, 1960'lar sonrasında ekonomiye egemen olduğunu ve Kürdistan'daki kapitalist gelişmenin de buna paralel bir hız kazandığını belirtelim ve Lenin'in şu sözleriyle bağlayalım:

"Eskiden sömürgeler ve Avrupa halkları arasında, en azından bunların çoğunluğu arasında ekonomik bir farklılık vardı. Sömürgeler meta değişimine katılıyor fakat kapitalist *üretime* katılmıyordu. Emperyalizm bunu değiştirdi. Emperyalizm, diğer şeylerin yanısıra *sermaye* ihracıdır. Kapitalist üretim giderek artan bir hızla sömürgelere yerleştiriliyor." (Lenin, *Toplu Yapıtlar,* İngilizce basım, c.22, s.337)

Yanaşımda değişme

Türkiye'de planlı bir dönemle birlikte (1963 sonrası) Türkiye Kürdistanı ile ülkenin batısı arasındaki ekonomik gelişme farkının, ülkenin genelindeki kapitalist gelişme açısından sorunlar doğurmaya başladığı (ve asıl olarak da ileride sorun olacağı) burjuvazi tarafından çeşitli biçimlerde dile getirmeye başlandı.

Bu dönemin başlarında Türkiye kapitalizminin gelişme derecesi, sermaye birikimi, tabii ki burjuvazinin, özel şirketler ve tekeller kanalıyla bu konuya doğrudan el atmasına elverir düzeyde değildi. Bu durumda ve daha oldukça uzunca bir süre, bu iş devletten beklenen ve devlet eliyle yaptırılmaya çalışılan bir konu oldu.

Sorun, 1963'ten başlayarak, bugüne kadar yapılan 4 kalkınma planında da "bölgelerarası dengesizliği giderme" başlığı altında ele alındı. Böylece, daha önceki dönemlerde sözü bile edilmeyen bir konu gündeme gelmiş oldu.

Yanaşımdaki değişme diye sözünü ettiğimiz gelişme budur.

Gerçek yaşamda durum

1979-1983 yıllarını kapsayan 4. Kalkınma Planı'na baktığımızda, 1963'ten 1979'a kadarki üç plan dönemi için, dengesizliği giderme konusunda olumlu not verilmemiş olduğunu görüyoruz.

4. Plan'da yapılan değerlendirme şöyle:

"Bölgelerarası dengesizlik 1. Plan'dan bu yana bir sorun olarak ele alınmış ve dengesizliğin giderilmesi için her üç plan döneminde de çeşitli politikaların uygulanması öngörülmüştür. Ancak önerilen tüm politikalara ve harcanan çabalara karşılık bölgelerarası dengesizlik giderek artmıştır.

"Üç plan döneminde geri kalmış bölgelerin kamu yatırımlarından giderek daha az pay almasının yanısıra özel kesimin de bu bölgelere yöneltilememesi dengesizliğin artmasının önemli nedenlerinden birisi olmuştur." (*4. Kalkınma Planı, 1979-83*, s.75)

Görüyoruz ki "bölgesel dengesizliği gidermek" istek olarak dile getirilmiş, plana alınmış ama 1979 yılına kadar bu eğilimin yaşama geçmesinde fazla bir ilerleme olmamıştır. Bunun nedenleri üstünde yorum yapmadan önce yine 4. Plan'da söylenenlere bakalım:

"I. Bölgesel gelişme

"...İçinde bulundukları ekonomik gelişme aşamalarına göre, bölgelerin sorunları ve gelişme öncelikleri farklılıklar göstermektedir. Başka bölgelere oranla gelişmiş ve hızla gelişmekte olan bölgelerde, gelişmenin ulusal plan hedef ve amaçları doğrultusunda sürekliliğini sağlamak, düzensiz kentleşmeyi ve arazinin kullanımını disiplin altına almak, sanayi-altyapı ilişkilerini düzenlemek önem kazanmaktadır. Geri kalmış bölgelerde ise amaç, gelişme sürecini başlatmak ve sürekli kılmaktır.

"...Sektör programlarının bölgelerin gelişme sorun ve amaçlarına uygun olarak farklılaştırılması, bölge ölçeğinde planlama ve yatırımcı kuruluşlar arasında yatay eşgüdümü zorunlu kılmaktadır. Planlı dönemde gerek bölgesel planlama yapacak, gerek yatay eşgüdümü sağlayacak örgütlenme ve kurumlaşma, yeterli yönetsel ve teknik güçle oluşturulmamış, deneme niteliğindeki birkaç örnek dışında bölgesel gelişme planları hazırlanamamıştır. Yapılmış olan bölgesel planların uygulamalarında belirli uygulama düzeni ve araçları geliştirilemediği için çeşitli güçlüklerle karşılaşılmıştır. Bu planlar bölgelerin ve sektörlerin bütününü kapsamadığı için bölgelerarası karşılaştırmalar yapılamamış, sonuç ve önerilerin ulusal ölçüt ve öncelikler açısından değerlendirilmesi, plana ve yıllık programlara alınması mümkün olmamıştır.

"...Bunun sonucu olarak bölgelerarası dengesizlik artmıştır." (*4 Kalkınma Planı*, s.72)

4. Plan'da "bölgesel dengesizliğin giderilememesi", bazı bölgesel planların yapılamamış olmasına ve uygulamadaki bazı teknik eşgüdüm sorunlarına bağlanmaktadır. 15 yıllık bir süre söz konusu olunca bu nedenleri — bazı etkileri olduğunu reddetmesek bile — gerçek neden diye kabul etmek mümkün değildir.

1963-1979 arasındaki 15 yıllık dönemde gerek kamu yatırımlarının gerekse özel yatırımların "Doğu Anadolu" diye tanımlanan Türkiye Kürdistanı'na, planlarda öngörülenlerin gerisinde bir hızla yöneldiği ortadadır. Ve bunun birçok nedeni vardır. Ancak, acaba yatırımlar planda öngörülenin gerisinde kalmasaydı bölgelerarası dengesizlik giderilebilecek miydi? Bunun için kişi başına düşen program yatırımlarına bakalım:

Tablodan görüldüğü gibi, kabaca Türkiye Kürdistanı olarak ele alabileceğimiz "Doğu ve Güneydoğu" bölgeleri için öngörülen kişi başına kamu yatırımları, yalnızca 1. Plan döneminde batı bölgesine göre daha fazladır. 2. ve 3. Plan dönemlerinde sayılar hızla Kürdistan'ın aleyhine dönmüştür. 3. Plan döneminde kişi başına planlanan yatırım Kürdistan için 3317 TL. iken aynı yatırım batı bölgesi için 5074 TL. olarak planlanmıştır. Bu durumda "dengesizliğin giderilememesini" teknik bazı bozukluklarda aramak doğru değildir. Kamu kesiminde durum böyleyken aradaki farkın özel sektör tarafından kapatılabileceği, uygulamaya konan teşvik tedbirleri sayesinde, özel sektörün büyük bir hızla Kürdistan'da yatırımlara yöneleceği herhalde beklenmiyordu!

Ama belki de bekleniyordu. Çünkü yatırımları teşvik uygulaması 1963 yılında başlatıldığında, indirim oranları genel olarak %30, "geri kalmış bölgeler" için de %50 olarak belirlenmişti. Yani aralarında pek fazla bir fark söz konusu değildi. Bu dönemde kişi başına program yatırımlarının, Kürdistan için batıya oranla daha yüksek belirlendiğini görüyoruz.

Daha sonra, 1967 yasasıyla indirim oranı %80'e çıkarıldı ve ayrıca bazı önlemler daha getirildi. Teşvik belgeleri uygulaması ise 1968'de başlatıldı. Aynı dönemde Kürdistan için programlanan kişi başına yatırımların batıya oranla oldukça geri kalmaya başladığını ve giderek iyice geri kaldığını görüyoruz. Bu durumda insan ister istemez, "acaba beklenen, bu tedbirler sayesinde özel sektörün Kürdistan'a yatırımları önemli ölçüde arttıracağı mıydı" sorusunu soruyor.

Türkiye burjuvazisinin, iç sömürge Kürdistan'a ve Kürt sorununa yanaşımında son dönemde ortaya çıkan değişimlerin ardında, dışa yeterince açılamayıp gözünü Kürdistan'a çevirmiş olması yatıyor.

Nitekim, "Teşvik Tedbirlerinin Bölgesel ve Sektörel Dağılımı" başlıklı incelemesinde Süer Kırçak bu beklentinin gerçekten varolduğunu ama bunun mümkün olamayacağını söylüyor.

"Teşvik tedbirleri yoluyla geri kalmış bölgeleri yatırımcılara cazip kılarak bölgelerarası dengesizliğin giderileceği savının ne kadar geçersiz olduğu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya hiç denecek kadar az miktarda yatırım için teşvik alındığı gözönüne alındığında açıkça ortaya çıkmaktadır." (Süer Kırçak, "Teşvik Tedbirlerinin Bölgesel ve Sektörel Dağılımı", *TMMO Sanayi Kongresi 1976*, s.26)

Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta var. Söz konusu dönemde teşvik tedbirleri gerçekten bu bölgeleri yatırımcılara cazip kılmaya yetmemiştir. Ancak bunun böyle olması, teşvik tedbirlerinin hiçbir zaman işe yaramayacağı anlamına gelmez. Kürdistan'da altyapının yetersiz olduğu ve buna da bağlı olarak batıdaki koşulların daha elverişli (kârlı) olduğu bir dönemde işe yaramayan bu tedbirler değişen koşullara bağlı olarak pekala işe yarayabilir. Nitekim öyle de olmaktadır.

Yalnız, buna ilişkin sayılara geçmeden önce yine 1976 yılı *TMMO Sanayi Kongresi*'nin aynı yayınında yer alan, altyapı yatırımlarına ilişkin önemli bir değerlendirmeyi aktarmakta yarar görüyoruz.

Altyapı yatırımlarının önemi

"Üzerinde duracağım bir başka olgu da, Sınai Kalkınma Bankasının çalışmalarında görülen benzeri bir eğilim. Biliyorsunuz, bu banka ortakları arasında emperyalist örgütlerin de yer aldığı ve görevi emperyalist ülkelerden alınan kredileri ülke içinde özel kesime aktarmak olan bir kuruluş. Türkiye Sınai Kalkınma Bankasının, Doğu Anadolu bölgesine verdiği krediler 1973 yılına kadar ancak yüzde 3-4 oranında kalırken, bu rakam 1974 yılında yüzde 25'e, 1975 yılında ise yüzde 28'e yükselmiş. Sanırım ilginç bir konu." (s.31)

"Arkadaşımız oldukça ilginç noktalar üzerinde durdu. Kuşkusuz bu gelişmeler doğru. Ancak, sanırım bunlar benim söylediklerimin çok da tersine gelişmeler değil. Temel olarak, Türkiye'deki kapitalist gelişmenin artık dengesizliğin doğurduğu setlerle karşılaşmağa başladığını, dolayısıyla bu setlerin ortadan kaldırılması gerektiğinin de anlaşılmaya başlandığını söylemiştim. Nitekim hem devlet kuruluşları, hem de yabancı kuruluşlar bu görevi oldukça etkin bir biçimde üstlenmeye başlamışlardır." (s.32)

"Türkiye'de 1950'lerde yaratılan altyapı, imalat sanayiindeki gelişmelere olanak sağladı. 1970'lere geldiğimizde bu altyapıda tıkanıklar başladı. Enerji yetmez duruma geldi. Dolayısıyla altyapıda yeni geliştirmelerin gerekliliği ortaya çıktı. Altyapının yetersizliği özellikle Batı Anadolu bölgesinde daha yoğun olarak hissediliyor. Enerji sıkıntısı vb. nedenlerle fabrikalar çalışamaz duruma geldi. Dolayısıyla büyük ölçekte enerji yatırımlarına gereksinme duyuluyor. Hangi siyasal parti olursa olsun bu gereksinme üzerinde duruyor. Bu da bize, önümüzdeki 5-10 yıllık süre içinde yatırımların, imalat sanayiinden çok, altyapıya yöneleceğini gösteriyor. Türkiye'de kapitalist gelişmeyi engellememek için bu gerekli görülüyor." (s.35)

"Özel kesimin doğuya gidip gitmemesinde kâr amacı tek başına bir faktör değil. Altyapı konusu da en az 'kâr' kadar önem taşıyor. Eğer belirli ölçülerde doğu bölgelerinde altyapı gerçekleştirilebilirse, özel kesim için çekici olabilir.. Kuşkusuz bugün Batı Anadolu'da karşılaşılan altyapı sorunları yarın bir süre sonra Doğu Anadolu bölgesinde de çıkacaktır." (s.36)

1978'den bu yana "Doğu"daki altyapı yatırımları üstüne yapılan tartışmaları ve bu konuda son yıllarda artan çabayı gözden kaçırırsak Oktay Varlıer'in değerlendirmesinin doğruluğu ortaya çıkar. "Kâr" ile altyapıyı karşı karşıya koyması yanlıştır, ama bunu bir yana bırakalım.

Artan altyapı yatırımları

1983'den bu yana Türkiye burjuvazisi Kürdistan'a değişik bir gözle bakıyor. Hızlanan bir şekilde altyapı yatırımlarını tamamlama çabası içinde. GAP Projesi başlı başına muazzam bir altyapı yatırımı olarak tüm aksamalarına rağmen tamamlanma yolunda ilerliyor. Öte yandan telekomünikasyon ve elektrifikasyon yatırımları da altyapının bu iki önemli alanındaki eksikleri hızla tamamlıyor.

Özal hükümetinin açıklamalarına göre 1983 yılında "Doğu ve Güneydoğu" bölgeleri için 180 milyar TL. olan kamu yatırımları 1986'da 1 trilyona ulaşıyor. Yani "Doğu ve Güneydoğu"nun tüm kamu yatırımları içindeki payı %24'den %30'lara çıkıyor. ((*Tercüman*, 14 Kasım 1986)

Türkiye Kürdistanı'nın kamu yatırımlarından aldığı payın 1. Plan döneminde %19.6, 2. Plan döneminde %17.1 ve 3. Plan döneminde (1973-1977) daha da düşük olduğunu hatırlarsak, (Bak :*4. Kalkınma Planı*, s.76) yukarıdaki kamu yatırım oranının önemli bir artışı gösterdiği açıktır.

Telefon verilen köyler

1986 yılında, Kürdistan'ın en ücra köşelerinin de yavaş yavaş Türkiye'nin öteki kesimleriyle haberleşme ağı içine sokulduğunu görüyoruz.

Örneğin, Van, Muş, Bitlis ve Hakkari'de 1985 yılında 615 olan telefonlu yerleşim merkezi, 1986 Aralık ayının başında 838 olmuş. Ayrıca, 1986'da 570 köyü olan Van'ın 360, 373 köyü olan Muş'un 205, 134 köyü olan Hakkari'nin 102 ve 273 köyü olan Bitlis'in 143 köy ve mezrasına telefon bağlanmış. (*Hürriyet*, 24 Aralık 1986)

Devlet Bakanı Karaevli'nin verdiği rakamlara göre 1983'de Kürdistan'da %20 olan telefonlu köy oranı 1986'da %50'yi aşacak, Ağrı ve Kars gibi sınır illerinde de %100 olacak. Programa göre de 1988 sonunda telefonsuz köy kalmayacak. (*Tercüman*, 14 Kasım 1986)

Bu rakamlar ne kadar ihtiyatla karşılarsak karşılayalım, belli bir eğilimi çok açık yansıtıyor.

Köy elektrifikasyonu, barajlar, vb.

1986 yılında kalkınmada öncelikli yörelerde köy elektrifikasyonu için yalnızca kasım ayı içinde Kamu Ortaklığı Fonu'ndan 40 milyar TL. verilmiş. (*Hürriyet*, 22 Kasım 1986)

Öte yandan 1983'te %43 olan kalkınmada öncelikli yöreler köy elektrifikasyonu oranının 1986'da %95'e ulaşacağı da ve yine Devlet Bakanı Karaevli'nin açıklamalarında yer alıyor. (*Tercüman*, 14 Kasım 1986)

Barajlara gelince, 1983'den bu yana 176 milyar destek Kamu Ortaklığı Fonu'ndan sağlanmış. (*Tercüman*, 14 Kasım 1986)

Altyapının ötesine yöneliş

Kamu yatırımlarında, özellikle altyapıyı geliştirmeye yönelen bu artış yalnızca kendi başına bile son derece önemlidir. Ne var ki, 1980 sonrasında, özellikle 1983'den bu yana Kürdistan'a yöneliş yalnızca altyapı yatırımlarının hızlanmasıyla sınırlı değildir. Kamu fonları altyapının yanısıra giderek daha başka alanlara da yöneliyor. Örneğin 22 Kasım 1986 tarihli *Hürriyet*'te şöyle bir haber yer alıyordu:

"Kalkınmada öncelikli yörelerdeki 18 şirkete, Kamu Ortaklığı Fonu'ndan yatırım kredisi, işletme kredisi veya iştirak yoluyla 20 milyar 310 milyon 90 bin liralık finansman sağlandı.

"...Şirketler ve faaliyette bulunduğu iller şöyle:

" 'Binsan, Bingöl Un San. (Bingöl), Sümerbank Pamuklu San. (Adıyaman), Bingenç-Tuğ Tuğla Kiremit (Bingöl), Bitlis Gıda Maddeleri (Bitlis), Özel Karacadağ Eğitim Tesisleri (Diyarbakır), Emaş Endüstri Mineralleri (Muş), Iğdır Et ve Gıda Uluslararası Nak. ve Paz. (Kars), Tungaş Gıda (Tunceli), Çan-Mersan (Çankırı), Keban Holding (Elazığ), Sümerbank Pamuklu Sanayi (Erzincan), Sümerbank Pamuklu Sanayi (Kahramanmaraş), Abana Elektromekanik Sanayi (Kastamonu), Güntaş, Gündüzbey İplik San. (Malatya), Maksan Makina San. (Malatya), Sivas Demir-Çelik Fab. (Sivas), Sivas Hazır Giyim Fab. (Sivas), Mepesan Meyve Sebze Pazarlama (Tokat)'

"Öte yandan Maliye ve Gümrük Bakanlığı'nın, Resmi Gazete'de yayınlanan bir tebliğinde, kalkınmada öncelikli yörelerde

TABLO 11
KİŞİ BAŞINA DÜŞEN PROGRAM YATIRIMLARI[1]

	Doğu+G.Doğu (18 il)			Diğer (49 il)			Türkiye		
Sektörler	1.Plan 63-67	2.Plan 68-72	3.Plan 73-77	1.Plan 63-67	2.Plan 68-72	3.Plan 73-77	1.Plan 63-67	2.Plan 68-72	3.Plan 73-77
Tarım	95	173	291	118	129	305	113	137	303
Sanayi	298	637	1515	305	768	3002	304	743	2722
Hizmet	324	441	1511	261	525	1767	273	509	1719
Toplam	717	1251	3317	684	1422	5074	690	1389	4744

1. Birkaç ili kapsadığı için dağıtılamayan "muhtelif yatırımlar" olarak adlandırılan yatırımlar dışarıda kalmıştır. (4. Plan, s.79)

yatırım yapan firmaların teşvik belgeli yatırımlarının her türlü vergi ve harç istisnasından yararlandığı hatırlatıldı.

"Ayrıca, Maliye ve Gümrük Bakanlığı, sermaye şirketlerinin, kooperatiflerin ve bunların birlikleri ile vakıfların her ne suretle olursa olsun, kalkınmada öncelikli yörelerde yapacakları konutlardan vergi, resim ve harç alınmamasını karara bağladı."

Sayılan şirketlerin birkaçı dışında tümü, teşvikler açısından yeni bir sınıflama ile 1. dereceden kalkınmada önemli yöre olarak tanımlanan Kürdistan'dadır. Bu örnekler, kamu fonlarının Kürdistan'da imalat sanayinin desteklenmesi yönünde de seferber edilmeye başlandığının göstergeleridir. Bu eğilimin giderek artacağını söylemek zor değildir. Tekelci burjuvazi, finans-kapital altyapısı geliştiği ölçüde Kürdistan pazarına açılma hazırlığı içindedir. Bu süreç başlamıştır. Hem altyapıyı geliştirecek hem de altyapının gelişmesiyle Kürdistan'a açılma hızlanacaktır. Bu süreci burjuvazi çok iyi görüyor. Örneğin Devlet Bakanı Karaevli şöyle diyor:

"Kalkınmada öncelikli bölgelerde devletimiz her türlü yatırıma öncülük ediyor. Devletin sanayiye girmesine prensip olarak karşıyız. Ancak, bunun istisnası kalkınmada öncelikli bölgelerdir. 1988 yılında bu bölgeler 1983'de bulunduğu noktadan çok daha farklı bir yere gelecektir." (*Tercüman*, 14 Kasım 1986)

Diğer yandan, tekellerin de çeşitli biçimlerde Kürdistan'a açılmaya başladığını görmek mümkün. Örneğin Alarko Holding'in Siirt Meyan Kökü Sanayi ve Ticaret A.Ş'ye %50 hisseyle ortak olup 2.4 milyar harcadıktan sonra işletmeye açtığı haberini veren *Ekonomik Bülten* gazetesi, Alarko'nun bölgede yeni yatırımlar plandığını yazıyor. (Kasım 1986)

Alarko Holding yine Siirt'te Etibank ve bir yabancı şirketle ortaklaşa bakır madeni ve izabe tesisi yatırımına girmiş. Haber şöyle devam ediyor:

"Karakaya Barajı ve Hidroelektrik Santralı Etibank Şark Kromları Kef Dağı, Elazığ Keban Holding Sodyum bikromat, Elazığ Etibank Ferrokrom tesislerindeki şantiyeleri ziyaret eden Alarko yetkilileri 5 günlük gezide olumlu izlenimler aldıklarını belirterek şu açıklamayı yaptılar:

" 'Doğu Anadolu'daki yatırımların kendine has güçlükleri var. Ancak bunları göze alarak girdiğimiz işleri başarı ile götürüyoruz. Ancak bölgedeki yatırımların artması için teşviklerin bölgenin kendine özgü güçlüklerini izale edecek çapta olması gereklidir.' "

Örnekleri çoğaltabiliriz. Ama burada altını çizmemiz gereken nokta, yukarıdaki alıntının son cümlesinde özetlenmiştir: "...Bölgedeki yatırımların artması için teşviklerin bölgenin kendine özgü güçlüklerini izale edecek çapta olması gereklidir." Ve son yıllarda burjuvazi, altyapının da geliştirilmesi temelinde, yeni teşvik tedbirleri uygulamalarıyla bunu yapıyor.

Teşvik belgeleri

Şimdi yatırımların Kürdistan'a yönelmesinde kaba da olsa (her belge alan yatırımın gerçekleşmesinin yüzde yüz olmaması nedeniyle) önemli bir gösterge olarak alabileceğimiz Teşvik Belgeleri sayı ve tutarlarına bakalım.

Tablo 12'ye göre 1968-1975 arası Türkiye Kürdistanı için alınan toplam teşvik belgelerinin değer olarak yüzdesinin %4.8 olduğunu görüyoruz.

Tablo 13'e göre de 1982-1986 (1986 ilk 9 ay rakamı üstünden hesaplandı) arası rakamı %9,78'dir.

TABLO 14
TEŞVİK BELGELERİNİN DAĞILIMI

1968-1975	%4.8
1982-1986	%9.78

Burada 1986 rakamının ilk 9 ay üstünden hesaplandığını belirtmiştik. Tablo 13'ten 1981 yılı için ilk 6 ay rakamının da 6.2 olduğunu görüyoruz. Bu temelde 1981-1986 arası Kürdistan'a yönelen teşvik belgelerinin %10'u aşmış olacağını söylemek herhalde pek yanlış olmaz. 12 Eylül döneminin etkilerini de gözönünde tutarak gelişmeye 1983 sonrasındaki dönem için bakacak olursak bu rakamın %11'in üstüne çıkmış olduğunu hesaplayabiliriz. (1986'nın son 3 ayını da ilk 9 ay gibi kabul ederek) Bütün bunları bir kenara bıraksak bile Kürdistan'ın payı %5'den %10'a çıkmıştır ki bu önemli bir artıştır.

1981 sonrasındaki gelişmeyi görmek için TÜSİAD'ın hazırladığı endekse de bakabiliriz. (Tablo 15)

Bu endeks de daha önce verdiğimiz oranları doğruluyor. 1981'de 100 olan Doğu ve Güneydoğu (Türkiye Kürdistanı) teşvik belgeleri endeksi 1986'da 321.5'e yükselmiştir. Bu sayının yüksekliği ve asıl önemlisi öteki bölgelere (yani batıya) oranla daha fazla oluşu, Türkiye Kürdistanı'na yönelişi gösteriyor.

Sonuç

Türkiye finans-kapitalinin 1980 sonrasında ve özellikle de son birkaç yılda "dışa açılma" çabalarının yanısıra hızla Türkiye Kürdistanı'na da yöneldiği görülüyor. Gerekli altyapı yatırımlarının devlet aracılığıyla tamamlanması ve dışa açılmada tıkanıklıklarla karşılaşılması oranında bu yönelişin hızlanacağını tahmin edebiliriz.

Ne var ki, burjuvazinin, hem iç pazarı genişletmek, hem de tarım ürünleri, enerji, doğal kaynak alanlarında atılımlar sağlayarak hem içerideki hem de dışa açılmadaki darboğazları aşmak amacıyla Kürdistan'a yönelmesi birçok önemli sorunu da beraberinde getiriyor.

Bir yandan artan yatırımlar ve bunları güvence altında tutma gereği, öte yandan yükselen Kürt ulusal hareketi Kürdistan'da şiddetli bir baskı uygulanması "gereğini" getiriyor. Özellikle 1980 sonrasında Türkiye Kürdistanı'ndaki ulusal hareketlerin kökünün kazınması amacıyla yürütülen açık savaş bunun göstergesidir.

Ancak Türkiye burjuvazisi, Kürt halkının varlığını dahi reddetmeyi sürdürerek ve yalnızca şiddet yoluyla ulusal sorunu bastıramayacağını biliyor. Bu politika giderek, uluslararası alanda da (özellikle Avrupa'da) burjuvaziyi güç durumda bırakıyor.

Bu nedenle, bir yandan ulusal hareketi bastırmak, devrimci örgütleri soyutlamak, yok etmek ve onlara sempati duyabilecek olan halka gözdağı vermek için yoğun bir sömürge savaşı yürütülüyor. Öte yandan ise havuç politikası olarak, artan yatırımlar ve buna bağlı olarak belli bir ilerleme gösterecek olan yaşam düzeyi temelinde Kürt halkının varlığını tanımaya hazırlık yapılıyor.

Mehmet Ali Birand'ın 3 Mart 1987 tarihli *Milliyet*'te yazdıkları bu hazırlığın çarpıcı bir göstergesidir.

"Bizim asıl üzerinde durmak istediğimiz nokta başka. Bugün karşımızda bir *'Kürt sorunu'* vardır. Biz resmen, ne kadar *'dağ Türkleri'* dersek de diyelim, sorunumuz açıkça *'Kürt sorunudur'*. Önce adını doğru dürüst koyalım.

"(...)

"Kürt sorunu, bölgesel ve sosyal, ekonomik, politik bir sorundur. Basit bir eşkiyalık olayı değildir. Eğer Kürt sorununun bugünkü boyutlarının dışına taşmasını istemiyorsak... Eğer Türk Silahlı Kuvvetleri'ni gereksiz şekilde yaralamaktan kaçınmayı arzuluyorsak... Eğer bölgedeki dengeler ve İran-Irak ile ilişkilerimizde de tehlikeli yeni gelişmeler istemiyorsak, bu *'askeri çözüm ve askeri dış harekatlar'* politikamızı yeniden bir gözden geçirmemiz gerekmez mi?

"— Kürt ayrılıkçı güçlere karşı Türk Silahlı Kuvvetleri'ni bir polis gibi kullanma politikamızı değiştirmemiz gerekmez mi?

"— Ayrılıkçı güçlere karşı, Türk toprakları içinde daha etkin önlem almak ve bu tip mücadeleye göre hazırlanmış kuruluşlara bu görevi bırakmak daha iyi olmaz mı?

"— Nihayet, Kürt sorununun bölgemizin önümüzdeki yıllardaki en önemli konusu olacağını düşünerek, silahlı mücadeleden çok, uzun vadeli hareket edip ekonomik, sosyal ve kültürel önemler hazırlamamız ve fazla vakit geçirmeden uygulamaya girmemiz acaba daha akılcı bir yaklaşım sayılmaz mı?

"Unutmayalım ki, herşeyden önce bölge halkına kendi kültürleri yanısıra Türkçe öğretmemiz, eğitimlerini arttırmamız, GAP projesi başta olmak üzere ülkenin zenginliklerinden yararlandırmamız gerekir. Sadece köy koruyucularına silah dağıtmak, aşiretleri kollamakla bir yere varamayız."

Burjuvazi bu sopa ve havuç politikasının çok yönlü yararlarını çoktan hesaplamıştır. Bu politikayı uygulamakta kendine "içeriden", sol hareketin içinden yardımcı olacak güçleri de çok iyi görüyor. Bunlar menşevik resmiler ve onların şürekalarıdır.

Menşevik resmilerin bugün Kürt sorununda ileri sürdükleri görüş, Kürtlerin varlığının tanınması temelinde burjuvazi ile işbirliğidir. Menşevikler "gerçekçi" politikanın bu olduğunu, burjuvazinin bugün bu temelde birliğe yanaşacağını söylerken gerçeği dile getiriyorlar. Bu temelde yapılacak bir uzlaşma ile burjuvazi resmileri kendi istekleri doğrultusunda yedeğe almış olacaktır.

Sonuç olarak, Türkiye Kürdistanı'nın Türkiye burjuvazisi için önemi her geçen gün artıyor. Burjuvazi bu temelde çeşitli manevralara girişiyor, Kürt sorunu için yeni yanaşımlar arıyor. Bu durumda Kürt halkının varlığının tanınması temelinde uzlaşarak ayrılma hakkını savunmaktan yan çizmek burjuvazinin ekmeğine yağ sürecektir. Kürt halkının varlığını tanımasını burjuvazinin olumlu bir gelişimi olarak göstermek ise cahillik değilse ihanetin en büyüğüdür.

TABLO 12*
1968-1975 ARASI TEŞVİK BELGELERİ

	Türkiye Kürdistanı**			Türkiye toplamı	
	Sayı	Değer (milyar TL)	Değer %	Sayı	Değer (milyar TL)
1968	3	0,0251	1,8	62	1,4226
1969	6	0,0481	1,2	93	3,9472
1970	2	0,2011	6,2	73	3,2280
1971	4	0,1666	5,8	69	2,8622
1972	21	2,3915	8,6	311	27,7925
1973	30	1,3947	3,1	512	44,7134
1974	52	2,9398	5,8	488	50,3535
1975	85	3,4334	5,2	672	66,9697
Toplam			4,8		

* Kaynak: Süer Kırçak, "Teşvik Tedbirlerinin Bölgesel ve Sektörel dağılımı", *TMMO Sanayi Kongresi 1976.*
** Doğu Anadolu+Güneydoğu Anadolu diye tanımlanan bölgelerin toplamı

TABLO 13
1981-1986 ARASI TEŞVİK BELGELERİ

	Türkiye Kürdistanı***			Türkiye toplamı	
	Sayı	Değer (milyar TL)	Değer %	Sayı	Değer (milyar TL)
1981			6,2[1] *	1688[1] *	430,000[1] *
1982			7,8[2]		
1983	76[0]	75,0[0]	11,8[2]		571,175[4]
1984		434,0[0]	9,2[2]	1176[2]	1105,224[3]
1985	260[0]		8,6[2]	1821[2]	3531,418[3]
1986	290[0] **	347,0[0] **	11,5[2] ** A	1381[2] *	3448,000[2] *

0 *Tercüman*, 14 Kasım 1986
** İlk 9 ayın rakamı
1 *1981 Yılında Türk Ekonomisi*, DPT
* İlk 6 ayın rakamı
2 *Türkiye Ekonomisi 1986*, TÜSİAD
A "Doğu Anadolu" rakamını bir önceki yıla eşit sayarak
3 *Ekonomik Rapor 1985*, T. İş Bankası
4 T.İş Bankası raporunda verilen artış yüzdelerinden hesaplama
*** Doğu Anadolu+Güneydoğu Anadolu diye tanımlanan bölgelerin toplamı

TABLO 15
TEŞVİK BELGELERİ ENDEKSİ

	1981	1982	1983	1984	1985	1986
Marmara	100	64	43	39	65	169
Orta Anadolu	100	30	25	15	54	285
Ege	100	69	66	193	113	295
Akdeniz	100	30	45	20	26	129
Karadeniz	100	115	15	20	47	146
DoğuAnadolu	100	62	35	23	65	130
G.Doğu Anadolu	100	113	75	18	111	513
Doğu+G.Doğu	100	87,5	55	20,5	88	321,5
Diğer Bölgeler	100	61,6	38,8	57,4	61	204,8
Toplam	100	53	40	36	60	203

Kaynak: *TÜSİAD Raporu, 1986*